

הסוגיא השלישית – תפילין ישנות וחדשות (צו ע"ב²³–צו ע"א¹⁷)

(א)

[1] אמ' ר' אלעזר: המוצא תכלת בשוק, לשונות – פסולין; חוטין – כשרה.

מאי שנא לשונות דפסולה, דאמרינן אדעתא דגלימא צבעינהו,
חוטין נמי אדעתא דגלימא שרינהו?
בשוורין!

שוורין נמי נימא אדעתא דסיפתא דגלימא עייפינהו?
במופסקין, דכולי האי לא טרח איניש.

5

[2] אמ' רבא: וכי אדם טורח לעשות קמיע כמין תפלין?
דתנן, במה דברים אמורים? בישנות, אבל בחדשות – אסור!

[3] אמ' ליה ר' זירא לאהבה בריה, פוק תני לחו:
המוצא תכלת בשוק, לשונות – פסולין; חוטין מופסקין – כשירה, לפי שאין אדם טורח.

10

[4] אמ' רבא: משום דתני לה אהבה בריה דר' זירא, כיפי תלא בה?
הא תנן, במה דברים אמורים? בישנות, אבל בחדשות – אסור.

[5] אלא אמ' רבא: טרח ולא טרח תנאי היא,
דתנאי: המוצא תפלין מכניסן זוג זוג, אחד האיש ואחד האשה,
אחד חדשות ואחד ישנות, דברי ר' מאיר.
ר' יהודה אוסר בחדשות ומתיר בישנות.
במאי קמיפלגי? מר סבר: טרח, ומר סבר: לא טרח.

15

(ב)

[1] השתא דתני אבוב דשמואל בר רב יצחק:
ואלו הן חדשות

ואלו הן ישנות: כל שיש בהן רצועות ומקשרות;
אלו הן חדשות: כל שיש בהן רצועות ואינן מקשרות,
דכולי עלמא לא טרח משום קשירה.

20

[2] וניענבינהי מיענב!

אמ' רב חסדא, זאת אומרת: עניבה פסולה בתפלין.
אביי אמ': ר' יהודה לטעמיה, דאמ': עניבה – קשר מעליא הוא.

25

טעמא דעניבה קשר מעליא היא, הא לאו הכי נענבינהי?
והאמ' רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב:
קשר של תפלין הלכה למושה מסיני.
ואמ' רב נחמן: נוייהן לבר, דעניב להו כעין קשירה דידהו.

חילופי הנוסחאות

[1] **אלעזר** בענף או: "אלעזר", ובענף **מד**: "אליעזר" (כ"י מינכן: "אליעזר"; דפוס ראשון: "אליעז").
 [3] **שרינהו** וכך גם בכ"י מינכן, ונראה שזהו שיבוש גרפי; בדפוס ראשון: "שרינהו" (עיינו: סוקולוף, מילון ארמית בבלי, עמ' 1115, ערך שוד), ואילו בכ"י וטיקן: "שזרינהו" (בהשפעת התואר העברי הבא בסמוך לה: "שזורין"). [8] **אסור** ואילו במשנתנו: "פטור", וכך גם ביתר עדי הנוסח של התלמוד כאן. ונראה שהמילה 'אסור' המופיעה בכ"י אוקספורד נכתבה שם בהשפעת הברייתא לקמן, המציגה נוסח כעין זה שבתוספתא. ראו מה שכתבנו לעיל בפירוש לסוגיא א, 'זוג זוג ושניים שניים', צה ע"ב-צז ע"א, עמ' 10, הערה 7 וראו דקדוקי סופרים (קפד ע"ב, אות ש). [19] **ואלו הן חדשות** תיבות אלו אינן מופיעות בעדי הנוסח האחרים, ושמה בנוסח המקורי הופיע: "אלו הן חדשות ואלו הן ישנות: אלו הן ישנות... ואלו הן חדשות...", וכ"י אוקספורד משקף את השמטת הפסוקית השנייה: "אלו הן ישנות", ואילו עדי הנוסח האחרים משקפים השמטה נוספת של הפסוקית הראשונה: "אלו הן חדשות". [11] **בה** ביתר עדי הנוסח: "לה" (כ"י מינכן: "לא"). [12] **הא תנן** כך מופיע בענף או, אבל בענף **מד**: "והתנן". [22] **דכולי עלמא לא טרח משום קשירה** ביתר עדי הנוסח לא מופיעות מילות הפרשנות "משום קשירה" (בכ"י וטיקן: "דכולי עלמא לא טרח"; כ"י מינכן: "דכולי עלמא מיהת לא טרח איניש"; דפוס ראשון: "דכולי עלמא לא טרח איניש"; דפוס פאס (על פי עדות בעל דקדוקי סופרים [קפח ע"א אות ד]): "דכולי עלמא לא טרח איניש כולי האי", וקרובה לו גירסת הרי"ף (על פי הראב"ד בכתוב שם, עמ' 13): "דכולי האי לא טרח איניש". על משמעות חילופי גירסא אלו ראו להלן בגוף הפירוש לסעיף (ב) [1].

מסורת התלמוד

[9] **אמ' ליה ר' זירא לאהבה בריה, פוק תני להו ראש השנה ל ע"ב**. [11] **כיפי תלה בה כתובות פא ע"ב**.
 [14] **המוצא תפילין תוספתא עירובין ח טו** (עמ' 137); **ירושלמי י א, כו ע"א**. [25] **ר' יהודה לטעמיה שבת קיג ע"א; עירובין קב ע"ב; סוכה לג ע"ב**. [27] **והאמ' רב יהודה בריה... מנחות לה ע"ב**.

רש"י

לשונות צמר סרוק וצבוע. פסולות שמא לא צבע לשם ציצית, ואנן עשייה לשמה בעינן. דגלימא צבעינהו לארוג מהן טלית ולא לעשות מהן ציצית. שדנהו טוואם. בשזורים שאין דרך לארגם. דשיפתא דגלימא שכן דרך להסך שזורים בשפתו, שהוא גדיל, ובלעז נקרא: צימול"ש, והחטים נקראים אוריל"ש. במופסקין דכולי האי לא טרח לחזק ולקשרן ולהסך אותן. וכי אדם טורח לעשות קמוע כעין תפילין ואפילו הכי חיישינן לה במתניתין, דקתני: אבל בחדשות פטור, דילמא קמיע נינהו, ולא מחללין שבתא עליהו. פוק תני להו להנך רבנן דבי מדרשא, דקשי להו בד' אלעזר, צא ושנה להם שיש בידי ברייתא דמסייע ליה ומפרשת טעמא בהדיא: לפי שאין אדם טורח. כיפי מרגליות. לישנא אחרינא: נזמים. וכן עיקר. אחד חדשות שאין אדם טורח. והשתא דתני אבוב דשמואל דהאי חדשות כשיש בהן רצועות ואין מקושרות כדין קשר של תפילין העשוי כמין אותיות, וכן הוא קבוע תמיד, אלמא טעמא משום קשר הוא, דקשירה אב מלאכה, ואסור לקשור בשבת קשר של קיימא. דכולי עלמא לא טרח דטעמא דחדשות לא משום ספק קמיעא הוא. ר' יהודה לטעמיה בפרק אלו קשרים (שבת קיג ע"א): חבל דלי שנפסק — כורך עליו פונדא או פסיקא, ובלבד שלא יענבנו. אלמא טעמא משום דקשירה היא, וחייבין עליה משום אב מלאכה. הא לאו הכי עניב בתמיה. הלכה למשה מסיני היאך הוא עשוי, שדומה לדל"ת, ובתפירתו עשוי כמין שי"ן, ורצועה קטנה קבועה בהן וראשה כפוף ודומה ליו"ד הרי שדי. ונוייהן אותו היכר האותיות. לבר לחוץ, שאינם כלפי התפילין בין הבתים אלא כנגד מראית העין, לפי שנאמר בהן: "וראו" וגו', ותניא, ר' אליעזר הגדול אומר: אלו תפילין של ראש.

פירוש הסוגיא

תקציר

במשנתנו, ככל הנראה בעקבות ההלכה שבתוספתא, סייג התנא את הדין הכללי המחייב להציל תפילין במילים: "במה דברים אמורים? בישנות, אבל בחדשות – פטור". בסוגייתנו מוצגות שתי שיטות להסבר ההבדל ההלכתי בין תפילין חדשות לישנות. שתי שיטות אלו, האחת של רב חסדא ואביי והשנייה של רבא, משוקעות בתוך שני חלקי הסוגיא, שהם כשתי סוגיות נפרדות. שיטת רבא, שלפיה תנא דידן חשש שתפילין חדשות עלולות להיות קמיעות וממילא אין להצילן, משוקעת בחלקה הראשון של הסוגיא (א). ואילו שיטת רב חסדא ואביי, המשוקעת בחלקה השני של הסוגיא (ב), מבוססת על קביעתו של אבוח דשמואל בר רב יצחק, בן הדור השני בבבל: "ואלו הן ישנות: כל שיש בהן רצועות ומקשרות; אלו הן חדשות: כל שיש בהן רצועות ואינן מקשרות" (ב)6; מכיוון שתפילין חדשות אינן מקשרות (= קשרות, כלומר רצועות העור שלהן אינן קשרות לבתי התפילין) ומכיוון שאסור לקשור (ואולי אף לענוב) בשבת, לא ניתן להציל תפילין אלו בשבת. נראה שסוגייתנו מורכבת משני מקורות שונים שצירופם גרם לקשיים מסוימים, וכפי שמתבאר בגוף הפירוש.

מבוא

בתוספתא ח טו (עמ' 137) איתא: "ר' יהודה אוסר בחדשות ומתיר בישנות", ובמשנתנו, ככל הנראה בעקבות זאת, סייג התנא את הדין הכללי בקובעו: "במה דברים אמורים – בישנות, אבל בחדשות – פטור".¹ בסוגייתנו מוצגות שתי שיטות להסבר ההבדל ההלכתי בין תפילין חדשות לישנות. שתי שיטות אלו, האחת של רב חסדא ואביי והשנייה של רבא, משוקעות בתוך שני חלקי הסוגיא המהווים שתי סוגיות נפרדות² – שיטת רבא, שלפיה תנא דידן חשש שתפילין חדשות עלולות להיות קמיעות וממילא אין להצילן (א)2, משוקעת בחלק (א) של הסוגיא; שיטת רב חסדא ואביי (ב)2, המשוקעת בחלק (ב) של הסוגיא, מבוססת על קביעתו של אבוח דשמואל בר רב יצחק, בן הדור השני בבבל:³ "ואלו הן ישנות – כל שיש בהן רצועות ומקשרות; חדשות – כל שיש בהן רצועות ואינן מקשרות". מכיוון שתפילין חדשות אינן מקשרות ומכיוון שאסור לקשור (ואולי אף לענוב) בשבת, לא ניתן להציל תפילין אלו בשבת.

חלק (א): מבנה

מבנה חלק זה של הסוגיא, האורג קטעים שונים לאחד, מציב בפני הלומד קשיים לא מבוטלים. בבסיס הקושי המבני עומדים המעברים החדים בין 'המוצא תכלת' ל'המוצא תפילין' בצירוף כפילות המגולמת הן בשאלותיו של רבא ממשנתנו (א)2, 4 הן בהלכות העוסקות ב'המוצא תכלת' (א)1, 3.⁴ ב'-(א)1 מובאת מימרתו של ר' אלעזר, העוסקת ב'מוצא תכלת בשוק'; ב'-(א)2 מובאת קושייתו של רבא על משנתנו העוסקת בתפילין; ב'-(א)3 דנים שוב בתכלת מתוך הלכה שבפי אהבה ובצירוף נימוקה: "לפי שאין אדם טורח"; ב'-(א)4 שבים לדון במשנתנו מתוך תהייתו של רבא; ב'-(א)5 מופיע תירוץ של רבא לבעייתיות שעורר: "טרח ולא טרח – תנאי היא".

1 עיינו מה שכתבנו לעיל בפירוש לסוגיא א, 'זוג זוג ושנים שנים', צה ע"ב-צו ע"א, עמ' 10, הערה 7.

2 שני חלקי הסוגיא חוברו על ידי בעל הגמרא באמצעות הביטוי 'השתא דתני'. ראו מה שכתב הלבני, עמ' רמט, הערה 3.

3 ראו אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 192.

4 השוו: הלבני, עמ' רמח-רנ.

נראה שיש לקבל את הצעתו העקרונית של ר"ד הלבני (שם), שלפיה סוגייתנו מורכבת משני מקורות שונים שצירופם גרם לקשיים שהעלינו. הלבני הציע לשחזר את שני המקורות כך – מקור A מורכב לדעתו מהחלקים הבאים: דברי ר' אלעזר (ללא תוספת הסתמא) (א)[1]; דברי אהבה (א)[3]; שאלתו של רבא: "משום דתני לה..." (א)[4]; תשובתו של רבא: "טרח ולא טרח – תנאי היא" (א)[5]. מקור B מורכב לדעתו מחלקים אלו: דברי ר' אלעזר בתוספת הסברו של הסתמא (א)[1]; שאלתו של רבא: "וכי אדם טורח" וכו' (א)[2]; תשובתו של רבא: "טרח ולא טרח – תנאי היא" (א)[5]. לדעת הלבני, מקור B כולל אפוא את שאלתו של רבא: "וכי אדם טורח לעשות קמיע כמין תפילין?" (א)[2], והיא קושיא על דברי ר' אלעזר בעניין תכלת (א)[1]. אבל נראה שניתן לשפר מעט את הצעתו,⁵ שכן מהלשון 'וכי אדם טורח לעשות קמיע כמין תפילין' נראה יותר ששאלתו של רבא נסבה על משנתו ולא על ההלכה שהביא ר' אלעזר בעניין המוצא תכלת. לפיכך יש להציע שמקור B אינו כולל את דברי ר' אלעזר המופיעים כבר במקור A המשוחזר. לעומת זאת, מקור B כולל פיסקא ממשנתו בעניין המוצא תפילין (במפורש או במשתמע), ועל כך נסבו דברי רבא: "וכי אדם טורח לעשות קמיע כמין תפילין" וכו'.⁶

הצעתנו המתוקנת גורסת אפוא כך: חלקה הראשון של הסוגיא (א) מורכב משני מקורות. מקור A כלל את הפיסקאות הבאות: דברי ר' אלעזר בעניין המוצא תכלת בשוק (ללא תוספת הסתמא), כלומר חלקה הראשון של (א)[1]; דברי אהבה בריה דרבי זירא באותו עניין, כלומר (א)[3]; שאלתו של רבא: "ומשום דתני לה אהבה בריה דרבי זירא כיפ"י⁷ תלא בה..." (א)[4]; תשובתו של רבא: "טרח ולא טרח – תנאי היא" (א)[5]. מקור B כלל את הפיסקאות הבאות: פסקה ממשנתו ("במה דברים אמורים – בישנות; אבל בחדשות – פטור"); שאלת רבא על משנתו: "וכי אדם טורח לעשות קמיע כמין תפילין" (ללא תוספת הסתמא המביא ראיה מן המשנה) (א)[2]; תשובת רבא: "טרח ולא טרח – תנאי היא" (א)[5]. ייתכן שחלק זה של הסוגיא משקף עריכת ביניים שנשמרה בנסיבות שטרם נתבררו. מצב ביניים זה ניצב בתוכם שני הסוגיות הנפרדות, הקדומות, מרבא (האחת עוסקת בתפילין והשנייה בתכלת), לבין סוגיא ערוכה ומפותחת בדמות סוגיית 'איכא דאמרי' או 'לישנא קמא' ו'לישנא בתרא', שלא הגיעה לידינו. פעולת עריכת הביניים היתה הרכבת מקור B (העוסק בתפילין) על מקור A (העוסק בתכלת) באמצעות השתלת שאלתו של רבא ממקור B במקום הסביר ביותר לכך, כלומר בין דברי ר' אלעזר לדברי ר' אהבה בריה דר' זירא.

תפילין חדשות וישנות – הסבר הירושלמי והסברו של רבא

מן המקורות התנאיים לא ניתן לקבוע מהו ההבדל בין תפילין חדשות לישנות. גם ההסבר העמום הניתן בתלמוד הירושלמי: "למה? ישנות בדוקות ו(חד)שות אין בדוקות" (עירובין י א, כו ע"א), אינו מבהיר את התמונה. ר"ש ליברמן (תוספתא כפשוטה, עמ' 463) הסביר את דברי הירושלמי: "כלומר, ויש לחשוש שמא קמיע הן, ואין יוצאין בקמיע שאינו מומחה בשבת (שבת

5 יתרונו של שחזורנו על פני שחזורו של הלבני מבואר לקמן, אולם אין להתעלם מיתרונו הנגדי של שחזורו של הלבני. יתרון זה נעוץ בעובדה שלפי שחזורו, מעשהו של עורך הסוגיא מובן יותר. לשיטתו ניתן לומר שהיו לפני העורך שתי סוגיות דומות, ולהציען בזו אחר זו לא יכול היה עקב דמיון וכפילותן. מאידך, הוא לא רצה לוותר על שום מהלך ועל שום מימרא, ולכן לא נותר לו אלא לארגן מהן סוגיא אחת ארוכה. אולם לפי ההצעה שאנו מעלים, מעשהו של העורך היה רדיקלי יותר ובשל כך נוצרה סוגיא מובנת פחות בעניין תכלת שבה נזכרה משנתו רק דרך אגב.

6 הצעה שנראית פחות, הגורסת אף היא את קיומם של שני מקורות, נראית כך: מקור A כולל את: הלכת המוצא תכלת של אהבה בריה דר' זירא; שאלת רבא: "ומשום דתני לה אהבה" וכו'; "אלא אמר רבא: טרח ולא טרח" וכו'. מקור B כולל את: הלכת המוצא תכלת של ר' אלעזר; דברי רבא: "וכי אדם טורח לעשות" וכו'; "אלא אמר רבא: טרח ולא טרח" וכו'. יתרונו של הצעה זו נעוץ בעובדה ששתי ההלכות בעניין המוצא תכלת – זו של ר' אלעזר וזו של אהבה, ושאלותיו של רבא – עומדות כשתי לישנאות עצמאיות. דא עקא, הביטוי 'פוק תני להו' משמש במקורות האחרים (ראש השנה ל ע"ב; בבא בתרא פט ע"א) כניגוד למה שהוצע קודם לכן (ראו הלבני, עמ' רמט).

7 רש"י מציע שני פירושים: "מרגליות" ו"נזמים". על הפירוש האחרון כתב רש"י: "וכן עיקר" והוא פירושו של בעל הערוך (ערך כפי, ד, עמ' 293) שאותו קיבל סוקולוף (מילון ארמית בבליית, ערך כיפא, עמ' 578).

פ"ו מ"ב).⁸ אולם חשש בבלי זה שמא התפילין החדשות הן קמיע, אינו מפורש בשום מקום בירושלמי.⁹ בפשטות, הירושלמי מתייחס לבדיקת כשרות כללית של התפילין, ככל הנראה לכשרות הפרשיות, ולא דווקא לשלילת היותן קמיע,¹⁰ כפי שמוכח מהמשך הסוגיא שם:

תני: תפילין צריך לבודקן אחת (לי"ב) [לשנים-עשר]¹¹ חדש, דברי ר'. רבן שמעון בן גמליאל אר: אינן צריכות בדיקה. הלל הזקן אר: אילו מאבי אמה הן. מצא שנים [שלשה] צבתין – בודק זוג ראשון מצבת ראשון וכן בשיני וכן בשלישי...

בסוגייתנו מובאת שיטתו של רבא שלפיה ר' יהודה סבר שטורח אדם לעשות קמיע כמין תפילין, ושמכאן נובע הדין שאין להציל תפילין חדשות.¹² החשש שמא יעשה אדם קמיע כמין תפילין אינו ברור לחלוטין, שהרי בתפיסה העממית רווחה (ורווחת?) התפיסה שהתפילין עצמן הן קמיע,¹³ ומהו אפוא הצורך לעשות את התפילין לקמיע של ממש? התפיסה הרואה בתפילין קמיע רווחה לא רק בקרב השכבות הנמוכות אלא גם אצל חכמים, כגון אצל ר' יוחנן, שלבש תפיליו בבית הכיסא כדי שיגנו עליו מפני המזיקים (ברכות כג ע"א-ב).¹⁴ ייתכן שלתפיסה זו סייע הדמיון בין תפילין לבין קמיעות, אבל גם ללא דמיון זה מובנת ההערצה לתפילין כקמיעות, "כי חפצים מקודשים נחשבים לבעלי סגולות אפטרופאיות בכל התרבויות. אף השימוש בכתבים שאינם בעלי תוכן מאגי כמין קמיע הנקשר לגוף ידוע ממקומות שונים".¹⁵ לתפיסה זו שורשים עמוקים, שכן כבר האטימולוגיה של המילה 'תפילין' מרמזת על קשר בין תפילין לקמיע.¹⁶ לעומת ההסברים הקלאסיים שניתנו למילה תפילה¹⁷ (יחיד של תפילין) הראה ספייזר (פליל), בין היתר באמצעות השוואה למילה האכדית palalum, שלשורש פל"ל ישנה הוראה של שמירה ותיווך. לדעתו, ייתכן שהמילה תפילין היא צורת רבים המרמזת בעיקר על חפץ אפטרופאי.¹⁸ פירוש אחר התומך גם הוא בקשר שבין תפילין לקמיע מיוסד על פירוש השורש פל"ל במשמעות של כיפר, צידק, השיב חמה.¹⁹ לפי זה ניתן אולי לראות את משמעות התפילין כחפץ כפרה, בדומה לציץ שלבש הכהן הגדול בין עינו ושתפקידו היה לרצות ולכפר.²⁰ מקומות ההנחה, על הראש ועל היד, מחזקים אפשרות זו, שהרי המצח²¹ והזרוע²² הם מקומות יפים לסמלים

8 מלשון בעל יפה עינים (צו ע"ב ד"ה ומתיר בישנות, עמ' 62) משמע שהוא סבר שטעם הירושלמי שונה מטעמו של רבא: "בירושלמי הטעם בחדשות משום שאינן בדוקות אם הם כשרים". גולדברג (עמ' 269), שקיבל את פירושו של ליכרמן לירושלמי – המבוסס כאמור על הבבלי – כתב: "וכך בבבלי צו, ב-צז, א אומר רבא (הרגיל הרבה לפרש לפי שיטות ארץ-ישראליות) שטעמו של ר' יהודה הוא שחושש לקמיע החדשות..." (!)

9 גם ספק אם ניתן להבחין בין תפילין לבין קמיע, העשויים להיות זהים בצורתם הפנימית והחיצונית. אפילו רבא, שסבר שיש מי שחושש לקמיע כמין תפילין, לא הציע לבדוקם ולהחליט אם ניתן להצילם אם לאו, ככל הנראה משום שלא ניתן להבחין ביניהם.

10 בניגוד לדברי אבוא דשמואל בר רב יצחק, המופיעים בחלקה השני של הסוגיא, מדברי רבא לא ברור כיצד ניתן להבחין בין תפילין חדשות לישנות. ראו מה שכתבו התוספות (צו ע"ב ד"ה וכי אדם טורח) בעניין זה.

11 ירושלמי שבת ו ב, ח ע"ב = ירושלמי עירובין י א, כו ע"ג. בכלל, ראוי לציין שקמיע ותפילין מוזכרים לא אחת בסמיכות בספרות התנאית (עיינו לדוגמה: משנה שבת ו ב; שקלים ג ב; כלים כג א).

12 בסוגיא שם מסופר שר' יוחנן הסביר לתלמידיו מדוע העדיף להחזיק בתפילין בשעה שנכנס לבית הכיסא: "הואיל ושרונוהו רבנן – ננטרין". הפירוש הפשוט מרצע שם ברש"י (כג ע"ב ד"ה ננטרין): "אכניסם עמי וישמרני מן המזיקין". ברם בפירוש תלמידי רבינו יונה לברכות מובאת גירסא חלופית וככל הנראה אפולוגטית: "הואיל ושרי רבנן לא נטרח". וגם את גירסתנו ביקשו לפרש שם שלא על פי כללי דקדוק הארמית הבבלית: "אשמור אותם אני בעצמי".

13 אנציקלופדיה מקראית, ח, עמ' 886. כתב הערך, טיגאי, מביא שם מספר דוגמאות מהעולם העתיק והחדש לתופעה זו.

14 אפשר גם להצביע על קשר הפוך: קשירת התפילין היא פעולה מרכזית במצוות תפילין (כפי שמתברר בין היתר בסוגייתנו), והרי פירוש המקורי של המילה קמיע הוא דבר הקשור. ראו תוספתא דמאי יז (עמ' 48): "היתה קומעת תפילין על ידו". וראו מורשת, לקסיקון, עמ' 327.

15 פל"ל מלשון תפילה, כלומר חפץ הנועד לשעת התפילה. השווה "זיעמוד פינחס ויפלא ותעצר המגפה" (תהלים קו ל) וראו סנהדרין מד ע"א.

16 אבל ראו הסתייגות מכך באנציקלופדיה מקראית, שם, עמ' 885.

17 שמואל א ב כה: "אם יחטא איש לאיש ופללו אלהים, ואם לה' יחטא איש, מי יתפלל לו?". תהלים קו ל הני"ל; יחזקאל טז נא-נב: "גם את שאי כלמתך אשר פללת לאחותך בחטאתיך...". והשוו להקבלה שבין הפסוק "ענוש יענש כאשר ישית עליו בעל האשה ונתן בפלילים" (שמות כא כב) לפסוק "אם כופר יושט עליו ונתן פדיון נפשו ככל אשר יושט עליו" (שם ושם, ל).

18 משנה פסחים ז ז; ערכין טז ע"א; זבחים פח ע"א.

19 יחזקאל ט דו (י'התיתך וְעוֹלַם מַצְחֹת האנשים..."). והשוו תרגום (המיוחס) ליונתן לבראשית ד טו; דברים יד א ועוד.

20 עיינו סנהדרין כב ע"א בענין ספר התורה של המלך: "... אותה שיוצאה ונכנסת עמו עושה אותה כמין קמיע ותולה בזרועו...".

אפוטרופאים. במיוחד מרמזת על כך המילה הלועזית המציינת תפילין: phylacteries (שמקורה מן היוונית $\varphi\upsilon\lambda\alpha\kappa\tau\eta\rho\iota\omicron\nu$ ²¹ = קמיע לשמירה)²².

מאידך, ייתכן שהדמיון בין תפילין לקמיע אפשר חדירת מוטיבים מסוימים הלקוחים מעולם הקמיעות, ובהם התפיסה שתפילין חדשות שטרם נלבשו ו'נסו' אינן קדושות בקדושת תפילין על כל המשתמע מכך. ייתכן אפוא שר' יהודה ראה את התפילין כקמיע שטרם נלבש ושלפיכך אין לצאת בו בשבת.²³ כן מצאנו בספרות חז"ל תפיסה הרואה חפצים מסוימים כקדושים דווקא לאחר שהשתמשו בהם, ככלי הקודש במקדש, ש"בשירות בלבד הן מתקדשין".²⁴ לפי זה, תפילין חדשות הן תפילין שטרם הונחו, כלומר שטרם השתמשו בהן. מסתמא, תפילין שטרם הונחו = תפילין חדשות, אינן מקושרות, וכדברי אבוב דשמואל בר רב יצחק בסוגייתנו (ב[1]): "אלו הן ישנות: כל שיש בהן רצועות ומקושרות. חדשות: יש בהן רצועות ואינן מקושרות", וכך ניתן להבחין ביניהן.

(ב) [1] השתא דתני אבוב דשמואל בר רב יצחק... דכולי עלמא לא טרח משום קשירה

ברוב עדי הנוסח של הסוגיא (דפוס ראשון, כתבי היד מינכן ווטיקן) מודגש היטב שבחלקה השני של הסוגיא רווח הסבר שונה לגבי ההבדל שבין תפילין חדשות לישנות. בעוד שבחלק הראשון, "מר סבר: טרח איניש, ומר סבר: לא טרח איניש" (א[5]), הרי שבחלק השני: "דכולי עלמא: לא טרח איניש" (ב[1]). וכפי שהסביר הרשב"א בחידושו על אתר מתוך מגמה לפסוק כנגד שיטת רבא:

[ונראה] דהא [ד]אמרינן: והשתא דתני אבוב דרב (ו)שמואל – לישנא דגמרא הוא וקימא לן כוותיה, דלכולי עלמא לא טרח. ואע"ג דרבא אמר טרחו (!) ולא טרח תנאי היא, ואפי' מקושרות אסור להכניסן דילמא קמיעין נינהו. ולא קימא לן כוותיה, חדא: דלישנא דגמרא לא כותיה, ועוד... וכן נמי משמע דרב חסדא ואבבי סברי דכולי עלמא לא טרח, והוה ליה רבא יחיד לגבי רבים ולית הלכתא כותיה... (צז ע"א ד"ה השתא דתניא וכו', עמ' תרד).

ברם יש מן הראשונים שלא ראו דיכוטומיה חריפה בין שני חלקי הסוגיא. הרי"ף (לא ע"ב תרע) כתב: "בחדשות מאי טעמא לא? משום דחיישינן דילמא קמיע נינהו. אבל ישנות, כיון דמקושרות נינהו, לא טרח איניש כולי האי בקמיע. ותני אבוב דשמואל בר רב יצחק: אלו ישנות – כל שיש

21 ראו מילון LSJ, עמ' 1960. כך מכונות התפילין בנוסח היווני של מתי (כג ה). ברם היו שסברו שאין מדובר שם בתפילין כי אם בסתם קמיעות; ראו טיגאי (תפילין), שסיכם את המחקר בנושא זה וחיוק את ההבנה הפשוטה שמדובר בתפילין.

22 עם כל זאת, נראה שהשימוש בתפילין כקמיעות היה והנו משני. תוכן הפרשיות שבתפילין אינו כשל קמיעות שיש בהם שמות אלים ולחשים או כל תוכן אחר שאפשר לייחס לו משמעות מאגית. יתר על כן, דווקא הזקוקים להגנה מפני המזיקים: קטנים, נשים (משנה ברכות ג ג), חולים ונושאי מיטת המת (שם ושם, א), אינם מניחים תפילין. גם אסור להניח תפילין במקומות ובזמנים שבהם יש צורך בשמירה יתרה מפני המזיקים: בבית הכיסא (קדם שהתירו להניחם שם. ראו ברכות כג ע"א), בשעת שינה ובליילה (שם ע"ב; סוכה כו ע"א-ע"ב; מנחות לו ע"ב). לדעת גינצבורג (עמ' 275), את הברכה על חליצת התפילין קבעו חכמי ארץ ישראל "כדי לעקור מלב ההמון אמונה נכונה ולתקוע בלבם היתר הנאמן שדברי תורה הן רפואת הנפשות ולא רפואת הגוף. וכבר ידענו שבימים הקדמונים היו נותנים קמיעות כעין תפילין על ראשיהם וידיהם להגן משדים ומפחד בלילות, ואין ספק שאנשים רבים בין ההמון חשבו שגם תפילין הן כעין קמיעות... ולכן אמרו חכמינו שאין תפילין בלילה ולא עוד אלא שחייב להסירם מששקעה החמה ועל ידי זה נודע להמון כי מצוה זאת לא להגן משדים נתנה אלא שחק הוא שחקקת תורה". ויש להוסיף על כך, על פי העיקרון הטמון בשיטת הרמב"ם בהסבר הקורבנות (מורה נבוכים ג לב), שייתכן שעצם מצוות התפילין היא 'ציור' של תופעה קדומה תוך מילויה בתוכן דתי עקרוני וביטול סממנים מסוימים בה. השוו למה שכתב אביעזר, מוזהר וקמיע, עמ' 218, הערה 6. מכל מקום, ודאי שהוגי הדעות של היהדות ראו והדגישו את משמעותן החינוכית של התפילין, כלומר של קבלת עול מלכות שמים ושמירה מן העברה, שאותן שאבו מן הפסוקים בתורה המדברים על תפילין, כגון: "למען תהיה תורת ה' בפיך" (שמות יג ט) או "והיו לך לאות" (שם ושם, טז). ראו ברכות ו ע"א; יד ע"ב-טו ע"א; ירושלמי קידושין א ד, סא ע"ב; מכילתא דרבי ישמעאל בשלח (עמ' 127). ולא רק בספרות חז"ל כך אלא גם אצל הוגים יהודים בתקופה ההלניסטית-רומית: איגרת אריסטיאס, קנח-קנט (עמ' מט); פילון, על החוקים לפרטיהם, ד, 137-139 (עמ' 164); יוסף בן מתתיהו, קדמוניות ד (עמ' 213). והשוו רמב"ם, מורה נבוכים ג מד ומשנה תורה הלכות תלמוד תורה ד כה. וראו עוד: ריה"ל, הכוזרי ג יא.

23 משנה שבת ו ב: "ובקמיע צריך שירפא שלוש פעמים". עיינו תוספתא שבת ד ט (עמ' 18).

24 עיינו מכילתא דרשב"י לו כו [עמ' 221] ובמקבילות.

בהן רצועות ומקשרות; חדשות – כל שיש בהן רצועות ואין מקשרות...". בדברים אלה של הרי"ף לא ניתן לחוש במתח בין שתי התפיסות המגולמות בסוגיא; תפיסתו של רבא ותפיסתו של אבובא דשמואל בר רב יצחק משולבות בפסיקתו ואין ביניהן מחלוקת.²⁵ גם מדברי ממשיך דרכו של הרי"ף, הרמב"ם, נשמעת נימה זו: "במה דברים אמורים? בשהיו בהן רצועותיהן והיו מקשרין קשר תפילין, שודאי תפילין הן. אבל אם לא היו רצועותיהן מקשרות – אינו נזקק להן" (משנה תורה יט כד).

ייתכן שיש בכוח גירסת כ"י אוקספורד לפרנס את שיטת הרי"ף ודעמו. בכתב יד זה איתא: "השתא דתני אבובא דשמואל בר רב יצחק: ואלו הן ישנות – כל שיש בהן רצועות ומקשרות; אלו הן חדשות – כל שיש בהן רצועות ואין מקשרות, דכולי עלמא לא טרח משום קשירה". ונראה לפרש גירסא זו כך: הכל סוברים שאין אדם טורח משום קשירה, אבל הוא כן טורח לעשות קמיע! כלומר, אם התפילין קשורות, שוב אין חוששים לקמיע, וכסברת בעל ההשלמה בנוגע לרי"ף:²⁶ "אולי הרב מפרש דכי אמרינן בגמרא: דכולי עלמא לא טרח – במקשרות. אבל בשאינן מקשרות, היא הראיה דקמיע הוא ולא רצה לטרוח בקשירתן". לפי הסבר זה, סברתו של רבא לא נדחתה אלא הגמרא באה להסביר למה לא חוששים גם בישנות שמא קמיע הן, "דהא ודאי קמיעות עבידי להתיישן כמו תפילין!".²⁷ על זה הביא מסדר הסוגיא: "דתני אבובא דשמואל", שבמקרה של טרחה גדולה כזו – לקשור כדין קשר תפילין – אין לחשוש, אבל במקרה של טרחה מועטת, דבריו של רבא עומדים.²⁸ על גירסא אחרת, שבכוחה להסביר את שיטת הרי"ף, העמידנו הראב"ד: "באמת הגירסא שלנו כך היא: דכולי עלמא לא טרח איניש, ומפרשינן דרבא גופיה הדר ביה, אבל גירסת הרב אינה כן, אלא: דכולי האי לא טרח איניש..." (כתוב שם, עמ' מה). הראב"ד הסיק כך כפי הנראה מתוך דקדוק בלשונו של הרי"ף: "אבל ישנות, כיון דמקשרות נינהו, לא טרח איניש כולי האי בקמיע, ותני אבובא דשמואל..." על גירסא מעין זו שמענו מבעל דקדוקי סופרים, ששימר גירסאות מדפוס פאס. לפי עדותו (קפח ע"א אות ד), דפוס פאס גרס כך: "דכולי עלמא לא טרח איניש כולי האי".

שני חכמים פרובנסאליים תמחו על שני חכמי ספרד הנ"ל בעניין זה. בעל המאור, ר' זרחיה הלוי, הגיב בחריפות כנגד הרי"ף על אתר, באומרו: "ולא הכין הוא סוגיא דשמעתא, דהא אסיקנא דכ"ע לא טרח איניש לעשות קמיע כמין תפילין, אלא חדשות – כיון שאינן מקשרין וא"א לקשרן בשבת משום שהוא קשר של קיימא – מניחן והולך לו. אבל בישנות – שהם מקשרות – מכניסין זוג זוג". ואילו על הרמב"ם השיג הראב"ד במקומו: "אני ראיתי גם כן שטעה במקום אחר בזה [=ציצית ב ז], שהוא סבור שהחדשות שר' יהודה אוסר מפני שחושש שמא קמיעין הן. ואינו כן, כי בודאי אין אדם טורח לעשות קמיע כמין תפילין. אלא חדשות שאינן מקשרות – לפי שאין קשרין בשבת". המשיך הסוגיא, שבו נשאלת השאלה "וניענבינהי מיענב" (א[1]), עומד אף הוא לכאורה כנגד פירוש הרי"ף ודעמו, בהעידו על מגמת הסוגיא בשלב זה לפרש שהבעייתיות שבתפילין חדשות נעוצה בכך שהן אינן קשורות. בעל ההשלמה הציע דרך להבין את הרי"ף בהקשר זה: "וכי אקשינן: וניענבינהי מיענב, הכי קאמר: כלומר נימא לעולם לאו קמיע נינהו, והאי דלא קשרינהו מפני שיכול לענבן בלא טורח. ושני: עניבה פסולה בתפילין..." (שם). כלומר, לשיטת הרי"ף יש לראות גם בשאלה זו ניסיון להבין מדוע אנו חושדים בתפילין שאינן מקשרות שהן קמיעות.

מעניינת במיוחד עמדתו של הרמב"ם כפי שהיא משתקפת בחילופי איגרות שהיו לו בעניין זה עם חכמי לונגיל שבפרובאנס. כאמור לעיל, לדעת רוב הראשונים מסקנת הגמרא היא שלעולם אין חוששים לטרח – הן לעניין תפילין הן לעניין ציצית. לפיכך, לכאורה, המוצא חוטי תכלת

25 השוו דברי הרמב"ם ב'מלחמות' על אתר.

26 הפירוש מופיע בשם בעל ספר ההשלמה (לרבינו משולם בן רבינו משה ב"ר יהודה מבדריש) בספר המאורות, עמ' צה.

27 מהרש"א (צו ע"א ד"ה כד"ה וכי אדם וכו', עמ' 32).

28 הרשב"א תמה מאוד על שיטת הרי"ף בזה, וכתב (עמ' תרה): "... וזה תימה בעיני האין אפשר דטרחי בבתים כעין תפילין, שהוא טרח יותר, ולא טרח בקשרין שאין בהם טורח כל כך. ועוד, דשקין ליה רבים ותפסי כרבא דהוא יחיד, ומפרשי לה להאי דאבובא דשמואל כפי' חדתא בהיפך כדמפרש לה בגמרא!".

מופסקין או שזורין – כשרים. אולם הרמב"ם, שנמשך אחר הרי"ף בפירוש סוגייתנו, פסק בהלכות ציצית ב ז: "המוצא תכלת בשוק, אפילו מצא חוטין מופסקין מושורין – פסולה". מהדורא קמא זו הגיעה לחכמי לונל, והם שאלו את רבינו על כך:

בפרק שני, המוצא תכלת בשוק, אפילו מצא חוטין מופסקין ושזורין – פסולה. ולפי עניות דעתנו אין לנו לפנות ימין ושמאל, דהכי מסקנא דשמעתתא: ושזורין מופסקין כשירה, דכולי עלמא לא פליגי דהני לא טרחי כולי האי. והאי דתנן: המוצא תפילין ישנות מכניסן אבל לא חדשות, כדר' יהודה, לאו משום דחיישינן שמא קמיע הם, דכולי האי לא טרח לעשות קמיע כעין תפילין, אלא מה הן חדשות? שאינן מקושרות, ומשום דלא אפשר למיקשרינהו בשבת אפילו בעניבה, דר' יהודה לטעמיה, דאמר: עניבה – קשירה היא. יאיר עינינו בפירוש מרווח להסיר מכשול מלפנינו.

תשובה: זו ודאי כדבריהם כן הוא אמת, וכעיקר זה העתקתי לנוסחה שלי כי טעיתי וכך הם הדברים. וכזה גם אתם תקנו הנוסחא שלכם: אפילו מצא פסוקין – פסולה; ואם שזורין – כשירה (תשובות הרמב"ם, בלאו, סי' רפז, עמ' 539).

ברם אם חזר הרמב"ם לפרש את הסוגיא כפי שפירשה חכמי לונל וקיבל את הטענה העקרונית שאין חוששים לטרחא, יקשה פסקו בעניין המוצא תפילין בהלכות שבת יט כד: "במה דברים אמורים? בשהיו בהן רצועותיהן והיו מקושרין קשר תפילין, שודאי תפילין הן. אבל אם לא היו רצועותיהן מקושרות – אינו נזקק להן". ההסבר הפשוט ביותר לכך לעניות דעתי הוא²⁹ שהרמב"ם פשוט שכח לתקן את הנוסח בהלכות שבת (התיקון הצריך מחיקת שלוש מילים בלבד: "שודאי תפילין הן"), ומדרך עבודתו של הרמב"ם בתיקונים, הדבר אינו מתמיה.³⁰

(ב) [1] אמר רב חסדא זאת אומרת עניבה פסולה בתפילין

מימרתו של אבוא דשמואל בר רב יצחק, המציינת את ההבדל החזותי בין תפילין ישנות לחדשות, עומדת בבסיס הסבר נוסף לשיטת ר' יהודה שאין להציל תפילין חדשות. רב חסדא הבין שאין כל אפשרות להציל תפילין חדשות דרך מלבוש משום שאסור לקושרן בשבת, וממשנתו הסיק³¹ שעניבה פסולה בתפילין, שהרי אם ניתן היה להסתפק בעניבה היתה משנתו מייעצת למוצא תפילין חדשות לעונבן ולהכניסן דרך מלבוש.

29 ועיינו מה שכתב מורי ורבי רנ"א רבינוביץ' ביד פשוטה על הלכות ציצית הנ"ל (אהבה ב, עמ' תתמד-תתמח) ועל הלכות שבת הנ"ל (ספר זמנים, עמ' תקנז-תקנט).

30 ראו טברסקי, מבוא למשנה תורה, עמ' 14-17. לכאורה, אם הרמב"ם קיבל את מסקנות סוגייתנו במלואן היה עליו לפסוק שיש להציל תפילין שאינן מקושרות דווקא על ידי עניבה, שהרי שיטתו במשנה תורה (י ד) היא שעניבה מותרת בשבת! אולם נראה שהוא פסק כפי המשתמע מדברי רב חסדא בסוגיא: "זאת אומרת: עניבה פסולה בתפילין", ולא חש ליתר המשא ומתן. במיוחד נראה כך מסדר הסוגיא כפי שהיא מופיעה בפירושו המקוטע של רבינו חננאל לסוגייתנו, שבו מופיעים דברי רב חסדא בסוף הסוגיא, ולא קודם דברי אבוי. ועוד רמז לדבר יש בפירושו של ר' מנחם המאירי בחידושי על אתר (עמ' קסג): "... אלא ודאי טעמא דחדשות לאו משום קמיע אלא הטעם לפי שא"א להביאם לידי קדושה הואיל ואין בהם קשר, שאסור לעשות קשר של קיימא בשבת, ועניבה כעין קשר אינה מועלת בהם כלל. והאי דקאמר הכא דעניב להו כעין קשירה דידהו, דחייב בעלמא הוא, ודלא כהילכתא איתמר...". וכבר העירו כמה חכמים, ראשונים וחוקרים, על יחסו של הרמב"ם (ושל הגאונים בכלל) לשקלא וטריא. ראו אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 545-556 (ובמיוחד 554-555); דינרי, שינויא, עמ' 108-117; פוקס, דרך ההכרעה; לוינגר, הרמב"ם, עמ' 155-181, והוא מסכם שם (עמ' 181): "[ש]בניגוד לכפיפות הגדולה של הרמב"ם ביחסו אל מאמרים הבאים בתלמוד הבבלי כ'תלמוד ערוך' אין ליחס לו כפיפות כזו גם לגבי המשא והמתן התלמודי. אדרבה, לפעמים הרמב"ם מקבל דינים שונים הבאים כ'תלמוד ערוך', למרות שלפי המשא והמתן שבגמרא אין הם עשויים לדור בכפיפה אחת ואף יוצאים מעקרונות שונים". מכל מקום, נראה שאין לקשר שיטה מתודולוגית זו לדחות 'שינויי דחיק' מההלכה לכך שהשינויי באים מסתמא דגמרא המאוחר, שכן מהדוגמאות (עיינו אלבק [הנ"ל] ודינרי [הנ"ל]) מתברר שהגאונים והרמב"ם דחו שינויי גם כשבאו מאמוראים נקובי שם. בעניין זה ראו גם י' ברודי, "על יחס הרמב"ם לסתם התלמוד", ספר הזיכרון לרמי' פלדבלום ז"ל, עמ' 37-47; פרידמן, אל תתמה.

31 על כינויי הרמז 'זאת אומרת' ראו ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי, עמ' 210-211; פרידמן, על דרך, עמ' 303-304.

אביי אמ': ר' יהודה לטעמיה דאמ' עניבה קשר מעליא הוא

אביי חולק על מסקנתו של רב חסדא וטוען שר' יהודה קבע שאין להציל תפילין חדשות לא משום שלא ניתן להסתפק בעניבה אלא משום שלדעת ר' יהודה, עניבה וקשירה אסורות שניהן בשבת. הסברו של אביי מתבסס על המוסכמה הבבלית המופיעה במספר סוגיות ובהקשרים שונים, שלפיה ר' יהודה סובר שלעניבה אין כל מעמד מיוחד וגם היא נחשבת כקשירה. תפיסה בבלית זו מופיעה בשבת קיג ע"א (ובמקבילות) ומסתמכת על הברייתא "חבל דלי שנפסק לא יהיה קושרו אלא עונבו. ר' יהודה אומ': כורך עליו פונדא או פסיקי' ובלבד שלא יענבנו".³²